

ment az ivóba, és odadobta, mint valami csontot a kutyának, a szürke szemű bíborosnak. Ez milljó ráncha húzta fel a homlokát, mintha a szemét akarta volna jobban kinyitni, de bezzeg, hiába erőlködött, olyan volt, mintha összeragadt volna (éppen csak hogy gomblyukak voltak a szemei, amin egy margarétaszirmot is alig lehetett volna áthúzni). Unalom, szórakozottság, álomkóros közöny volt ebben az alig-tekintetben, szárazabbat képzelni sem lehetett. A szája is piszkos, gyomorbajos spleennel lógott le az arcából: valami vérforralóan sértő volt ebben a bádogszínű, mindenben keresztülnéző megvetésben. Ahogy a levelet olvasta, még csak meg se mozdította a szemét, hamuszagú kiábrándultsággal és megfásult blazírtsággal intett magához egy kopasz frátert (ha a kezét annyira megmozdította, mint egy krokodilus a bőrét a háta közepén, akkor sokat mondtunk). A fráter négykézláb rohant fel az egyik emeleti szobába, és két kézzel húzta ki azt a másik bíborost, aki a szaracén király mögött ügetett az imént a záporosóban. Ez is elolvasta a levelet. Ez egy hosszú-hosszú orrú sápadt ember volt, átlátszó, mint az üveg (a lilium és az Ibis Religiosa nevű madár között), egy kicsit mindig náthás volt, talán ettől is volt olyan átszellemülten kék a bőre, csillogó a szeme és fuvolázó a hangja. Minden mozdulatával énekelt, mint valami spiritualissimus táncmester nyújtogatta csuklóit, nyakát, harangnyelvnek beillő ádámcsutkáját (csupa preciozitás és rímelve permetező szenteltvíz). Mikor az a másik bepatinásodott vak fadarab magához hívatta, hogy ő is olvassa el a levelet, azt se tudta, hova legyen az édeskés alázatosságtól és tekerdő szolgáltatalkészségtől: csak úgy bűgött és könnyezett, felülmúlva hajlongásaival a cirkuszok kígyóembereit.

Miljenko Jergović

OTT, AHOL MÁS EMBEREK ÉLNEK

Csordás Gábor fordítása

Apám, két nagybátyám és én ugyanabba a sarajevói gimnáziumba jártunk. A második világháború előtt, amikor ők hárman beiratkoztak, Első Fiú Reálgimnáziumnak hívták. A háború után, amikor nem voltak többé fiú- és leánygimnáziumok, egyszerűen Első Gimnázium lett a neve. 1984-ben, az érettségim előtt harmadszor is átneveztek. Hősök és Forradalmárok Első Gimnázium lett a neve. A negyedik nevét a háború idején kapta, amikor Első Bosnyák Gimnázium lett belőle.

Habár azóta, hogy az idősebbik nagybátyám beiratkozott, ami 1934-ben történt, majdnem ötven év telt el, az enteriőr ugyanaz maradt. Ezt a nagymamám vette észre, aki mindkettőnk szülői értekezleteire eljárt. Apámnak és a fiatalabbik nagybátyámnak, akik öt-hat évvel később iratkoztak be, ugyanaz a tanár tanította a művészettörténetet, mint később nekem. Amikor a második év elején ez az öreg tanár meghalt, mind a hárman elmentünk a temetésére.

Alapításától, a tizenkilencedik század nyolcvanas éveitől kezdve elit polgári iskola volt. Nagy ügyvel-bajjal itt végzett az egyetlen boszniai Nobel-díjas, Ivo Andrić is, és később borzadállyal és enyhe undorral beszélt róla. Valószínűleg ez az oka annak, hogy Andrić nevét nem emlegették az iskolai ünnepélyeken, amikor az igazgató felsorolta, hány híres és nagy ember járt a mi iskolánkba. Az én időmben az iskolánk legfőbb hírességeinek a kommunista forradalmárok számítottak, meg az osztrák–magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd elleni merénylet résztvevői. Maga Gavrilo Princip, aki lelőtte Ferdinándot és várandós feleségét, nem járt a mi iskolánkba, de a legközelebbi munkatársai igen.

Tanáraink gyakran mondogatták, hogy ezeket a ragyogó példákat kell követnünk. Szocialista társadalomban élünk, amelyekben a ragyogó példák különösen nagy becsben álltak. Többek között a szüleinket, apai és anyai nagybátyáinkat is gyakran állították elénk az antik önfeláldozás és hősiesség példáiként.

Ott volt például apám, aki kitűnő tanuló volt, évfáratában az egyik legjobb. Vagy akár a fiatalabbik nagybátyám, aki nagyvilági ember lett, a jugoszláv kohóipar képviselője a Szovjetunióban. Gyakran emlegették nekem mindkettőjüket. Az idősebbik nagybátyámról hallgattak, hiába volt jobb tanuló mind a kettőnél, nem számított ragyogó példának. Azok közé tartozott, akiről hallgatnak, és ilyenek a legtöbb jugoszláv polgári családban voltak. Akár a mesében: három fiú közül legalább egyből ragyogó példa lett.

Az idősebbik nagybátyámnak mindig csak a legjobb jegyei voltak. Latinul levelezett külföldi barátjaival, megoldott minden megoldhatatlan matematikai feladványt, gitározott, és esszét írt Paul Valéryről. A fényképein, szőkén és kék szeműen, magasan és törekenyen olyan, mint egy ifjú arisztokrata Thomas Mann-nál, aki a regény vége előtt meg fog halni, mondjuk agyhártyagyulladásban, vagy megnyílnak a tüdőkavernái, ám a halála nem közönséges halál lesz, hanem olyan, amelyben egy család vagy egy egész nemzedék sorsa összpontosul. Mondom, így nézett ki az idősebbik nagybátyám, de vele kapcsolatban semmi nem volt olyan, mint Thomas Mann-nál, azon kívül, hogy már rég nem létező sírjára szívesen felírnám Serenus Zeitblom, a filozófia doktora szavait, amelyekkel barátjától, Adrian Leverkühn zeneszerzőtől búcsúzik: „*Egy magányos öregember imára kulcsolja kezét, és így szól: Isten legyen ingatlan árva lelketeknek, barátom, hazám.*”*

Az persze egyáltalán nem biztos, hogy meg tudnám nevezni az idősebbik bátyám hazáját. Annál biztosabb viszont, hogy nekem nincs hazám. Úgyhogy végül is nem tudom, mit jelentene egy ilyen felirat az ő láthatatlan sírján.

Íme, ezekből áll össze hazájának lehetséges fogalma: Usorban, egy közép-boszniai kisvárosban született, ahol az apja, az én nagyapám állomásfőnökként szolgált; az Osztrák–Magyar Monarchia által lerakott vágányok mentén nevelkedett, lakóhelyét és barátait gyakran változtatva; apjától – aki szlovén származású volt – megtanult szlovénul, az anyanyelve horvát volt, de németül hamarabb kezdett el beszélni, mint szlovénul vagy horvátul. A nagyapjától, az én dédapámtól tanulta, aki magas beosztású vasúti hivatalnok volt és bántási sváb, egy ma már Romániához tartozó városban született, iskoláit pedig Budapesten és Bécsben végezte. Ő is a boszniai vasúti vágányok mentén töltötte aktív éveit.

* Szöllősy Klára fordítása.

Képzeltetik tehát, hogy az idősebbik nagybátyám, most már mondjuk meg azt is, hogy Mladennak hívták, mert ha nevek nélkül folytatjuk, túl nagy lesz a zűrzavar, tehát hogy a bácsikám milyen bonyolult környezetben és komplikált nyelvi szituációban élt. De azt még csak ezután fogják látni, mennyire komplikált volt valójában ez a helyzet, és hogy a nyelv képes eldönteni az ember sorsát. Karlo, Mladen nagyapja ugyanis nemzeti tudatra ébredt német volt, és a négy gyerekével mindhalálig kizárólag németül beszélt. Soha nem szólt hozzájuk horvátul. A két horvát vejevel és Mladen szlovén apjával horvátul beszélt, tekintet nélkül arra, hogy mindhárman folyékonyan beszéltek németül. Az unokáival mindkét nyelvet használta, de csak akkor, ha németül szóltak hozzá. Ha horvátul köszöntek neki, Karlo ótata úgy tett, mintha nem hallaná.

Csudálatosak voltak, mesélik, a vasárnapi ebédek, mikor az egész család összejött. Szigorú nyelvi szabályok uralkodtak, amilyenek ma talán csak az Európai Unió székelyén vannak érvényben, és senki nem kérdezte meg, hogy miért kell ennek így lennie. Karlo ótata nagyon ragaszkodott az ő németiségéhez és kiváltsátságához, és ehhez mindenki másnak alkalmazkodnia kellett. Cserébe senki nem tiltotta meg nekik, ótata a legkevésbé, hogy azok legyenek, akik, és hogy egymás között olyan nyelven beszéljenek, amilyenen akarnak. Ótata szerette a vejeit, és nem zavarta, hogy nem németek, ellenben, mondjuk, büszke volt arra, hogy polgári foglalkozást űznek. A vasutasok céhébe tartozni olyan volt számára, mint egy titkos szervezethez, szabadkőműves páholyhoz tartozni, amelynek tagjait nem csupán világnézetük, hanem a világban játszott szerepük is megkülönbözteti másoktól. Egy német vasutas egy horvát vasutasal olyan testvériséget alkot, amelyen belül jobban megértik egymást, mint akár melyik nemzetben belül. Karlo ótata baloldali volt, és a huszadik század elején börtönbe is került, majd elvesztette a munkahelyét, mert támogató volt egy vasutassztrájkot. Ez nem lett volna botrány, ha nem állomásfőnök, és nem német a vad szlávok között, így viszont, saját nemzeti és kaszthelyzetének elárulása miatt, szigorúan megbüntette a császári és királyi hatóság.

Otthon azonban nem kerültek szóba ideológiai kérdések. Már ha nem tekintjük ideológiának a neveltetést, mely szerint minden embernek egyenlő jogai vannak, tekintet nélkül felekezetére és vagyoni helyzetére. A szegény kis Bosznia, ahol a múlt század húszas és harmincas éveiben majdnem kilencven százalékos tífusz- és kolerajárványok dúltak, az endemikus szifilisz pedig szüntelenül pusztított, és nemzedékről nemzedékre szállt, mint valami rossz tradíció, ez a Bosznia Karlo ótata és eszméi számára ideális lakóhely volt. Soha nem támadt kedve visszatérni a Bánságba, sem Bécsbe vagy Németországba áttelepülni. Hiába volt német, az idegen ország volt neki. Ha erről kérdezték, csöndesen azt felelte, hogy ott soha nem tudna élni, mert „ott mások az emberek”. Ami engem illet, máig sem hallottam ennél pontosabb meghatározását annak, mi nem a haza.

A bácsikám, Mladen jobban kötődött a nagyapjához a többi unokánál, bár nem lehet azt mondani, hogy külsőleg rá hasonlított volna. Az öreg Karlo sötét hajú volt, hosszú ősz szakállal és alacsony termettel, és a fényképekből ítélve inkább hasonlított egy román rabbira vagy legalábbis zsidó tanítóra, mint egy németre. Mladen a nordikus kék szemét, magasságát és tartását nem az anyai, német ágtól örökölte, hanem apai ágról, a Tolmin környéki szlovén parasztoktól. Ahogy elnézem kettejüket a megfakult fekete-fehér felvételeken, elképzelem, milyen lett volna az életük, ha Mladen nem tanul meg olyan könnyen németül, ha nem szereti hallgatni nagyapja hegedülé-

sét, ha távolabb ül tőle a vasárnapi ebédeken. Elképzelem, mi lett volna, ha az öreg az unokájában legalább egy kicsit utálja a szlovént.

Az épületnek, ahol az enyéim laktak, a harmincas évek elejétől egy nagy, új, askenázi zsinagóga állt az udvarán. Nem csak a zsidók, mindenki templnek hívta. Olyan emberek imádkoztak benne Istenhez, akik, akárcsak ótata meg a másik, a szlovén dédapám, Ferenc József császár és király akaratából jöttek dolgozni Szarajevóba, és tartósan letelepedtek ott. Korábban, a török uralom idején csak szefárdok, spanyol zsidók éltek a városunkban, askenázik nem. Többnyire szegények voltak, és bizalmatlanok is az új megszállóval szemben, a jövevényeket nem akarták beengedni szentélyeikbe. Valahogy nem is hitték el, hogy azok is zsidók, császári és királyi pártfogóikkal együtt sváboknak nevezték őket. A végén egy másik, askenázi avagy sváb zsinagógát kellett építeni, amelyet, mint mondtam, mindenki templnek nevezett.

Mindjárt a háború elején, egy nappal azután, hogy az usztasák átvették a hatalmat, a tömeg benyomult a zsinagógába, és mindent összetört. Nem egyenruhás emberek voltak, hanem közönséges, hétköznapi, civil népség. A támadók között voltak városi munkanélküliek és fenegyerek, kis tolvajok és finom urak, sőt romák is, akik néhány nap múlva aztán a szarajevói zsidókkal együtt a koncentrációs táborokba induló transzportokban találták magukat.

A szlovén nagyapám, név szerint Franjo, az ablakából nézte, hogy veri szét a nép a templt. Olga nagyanyám húzkodta be a lakásba, nehogy meglássák, ő azonban az ijedelem ellenére az ablaknál maradt. Ez volt a bátorsága mértéke.

A zsinagóga lerombolása idején a fiuk, Mladen a gimnázium hetedik osztályába járt. Arra tanították, hogy nincs jól, ami történik, megmondták neki, hogy Pavelić vadember, Hitler meg örült, aki a végén biztosan elveszíti a háborút. Megtanították, akárcsak őket Karlo ótata, mindarra, amit mai nézőpontból fontosnak és szükségesnek tartunk. Persze azt is mondták neki, hogy soha, még véletlenül se árulja el, mit gondol Hitler-ről és Pavelićről. És kerülje azokat, akik az új, usztasa hatalom ellen lázadnak. A nagyapám és a nagyanyám, akárcsak a szüleik és az egész családjuk, a szó legtágabb értelmében, elvileg elleneztek minden szembeszegülést a hatóságokkal. Nem tehet ellenük semmit az ember. Nem a mi dolgunk, hogy megváltoztassuk a rendszert. Csak annyit érhetünk el, hogy börtönbe kerülünk.

Azt is mondták Mladennak, hogy tartsa magát minél távolabb az usztasa ifjúságtól, ne járjon a rendezvényeikre és gyűléseikre, és ha kérdezik, mondja azt, hogy ő nem horvát, hanem német érzelmű. Nem tudni, kellett-e valaha is németnek vallania magát, hogy elkerülje horvát voltának következményeit, de a némettudása és mindazok a szép képességek, amelyek a német rasszt jellemzik, például a hegedülés és a vívótudása is megerősíthették abban a meggyőződésében, hogy ő nem horvát, következésképpen usztasa sem lehet.

Miután egy évre rá leérettségizett, Mladen Zágrábba vagy Bécsbe készült egyetemre. Bécsben sok rokonunk volt, szegények sem voltak, lakhatott volna náluk. Zágrábban már kicsit nehezebb lett volna. Erdészetet akart tanulni, mert ótata is azt mondta neki, hogy bolondság Boszniában lakni és nem az erdőkből élni.

De ekkor, 1942 nyarának elején váratlanul behívó érkezett, mégpedig kétnyelvű, német és horvát, az egyesült Európa szabályai szerint. Az egység, ahová Mladent behívták, a Wehrmacht része volt, nem a horvát fegyveres erőké, és a legkiválóbb szarajevói fiatalembereket sorozták be oda, főként német vagy osztrák származásúakat.

Abban a pillanatban Mladennak két lehetősége maradt: vagy eleget tesz a behívónak, és megy a háborúba, vagy a partizánokhoz szökik. A szülei, vagyis Franjo nagyapám és Olga nagyanyám egy pillanatig sem kételkedtek abban, hogy Hitler el fogja veszíteni a háborút, Pavelić pedig akasztófán végzi. Ezt mondtam már, de még tízszer el kell ismételnem: soha, élete egyetlen napjának egyetlen órájában nem hitte Franjo, hogy győzhetnek azok, akik szétverték a templt, és elhurcolták zsidó szomszédainkat. Hiába nem volt hívó, szóba sem jöhetett, hogy a gonosz győzhet a végén. Ő nem kommunista, de az apósa, Karlo ótata egy kicsit igen, és kommunisták a partizánok is, akikhez Mladennak szöknie kellene a német behívó elől. Ha ezt teszi, akkor minden szempontból az igazság oldalán fog állni.

Tudták ezt a szülők is, de a fiukat, az én idősebbik bácsikámat mégsem a partizánokhoz, hanem a németekhez küldték. Arra számítottak, hogy ott könnyebb lesz életben maradnia. Néhány hónapig kiképzésen lesz, és addigra Hitler el is veszíti a háborút. Ez hibás számításnak bizonyult, mert tizennégy hónappal később az idősebbik bácsikám elesett a partizánokkal vívott harcban. Ez volt az egység első ütközete, és ő volt az első és utolsó veszteségük. Néhány nappal később az egész egység, élén a parancsnokkal, átállt a partizánokhoz. A háború után, 1945 nyarán Mladen négy katonatársa felkereste a szülőket. Ők abban az időpontban a felszabadító hadsereg katonái voltak, Franjo és Olga pedig egy halott ellenséges katona szülei. Miután odaveszett a fia, a nagyanyám nem járt többé misére, nem vetett többé keresztet, nem ünnepelte meg a karácsonyt és a húsvétot. Amikor ötéves koromban megkérdeztem, van-e Isten, ezt válaszolta:

- Kinek van, kinek nincs.
- Neked van?
- Nincs.
- És nekem?
- Azt magadnak kell eldöntened.

Míg az unokája német katonaként harcolt a háborúban, Karlo ótata Ilidžában lakott, Szarajevó déli elővárosában, ahová éjszakánként gyakran betörték különféle, főként részeg katonai alakulatok. Amikor az usztrasák indultak éjszakai körútjukra, hogy a szerb házakban gyilkoljanak és fosztogassanak, ótata befogadta a házába a szomszédokat. Némelykor ötvenen is voltak. Amikor pedig az usztrasák megjelentek a kapunál, hogy házkutatást tartsanak, ő a küszöbön várta őket, feketén és szakállasan, és azt mondta nekik horvátul:

- Ez német ház. Ide be nem jöttök!

Azok meg, bármennyire részegek voltak, sarkon fordultak, és szó nélkül elmentek. Gyűlölettel nézett utánuk, azzal a nézésével, amelyik teljesen elváltoztatta az arcát. Egészen más embernek látszott ilyenkor. Ijesztő embernek. Valaki egyszer azt mondta, örököltém tőle ezt a nézést.

1945 áprilisában Szarajevó felszabadult. Egy-két hónappal később jöttek Karlo ótatáért, hogy lágerba vigyék, ahonnan aztán majd, akárcsak a többi svábot, Németországba deportálják. Körülbelül másfél kilométert gyalogoltak az ilidžai vasútállomásig. Két partizán fogta közre, egy harmadik szünet nélkül bökdöste puskacsővel a hátát. Ismerte ótatát a háború előtről, nagyon jól tudta, kicsoda és micsoda, de hát örült, hogy egy kicsit gyötörheti. Így van ez valójában. Soha nem tudhatod, kit, mikor és miért fognak koncentrációs táborba vinni, csak éppen ritkán jut eszedbe, hogy te is ott lehetnél azok között, akiket visznek.

Csakhogy amikor az állomásra értek, a marhavagonokhoz, amelyekben a partizánok a lágërba szállították áldozataikat, már ott voltak ótata szerb szomszédai. Elmondták, hogy négy éven át mentette őket az usztasáktól, és legyen bár százszor is német, ők Karlo ótatát nem adják, hanem inkább ők is mennek vele. A partizánok megpróbálták szétkergetni őket, puskatussal hadonásztak, volt néhány betört fej is, de minél inkább ütötték őket, az emberek annál makacsabbak lettek.

Karlo ótatát még aznap hazakísérték, és többé soha nem jöttek érte, pedig német volt, és arra ítélteték, hogy a többi jugoszláviai némettel együtt Németországba menjen. Ki tudja, odaért volna-e élve, ezért elmondható, hogy az életét mentették meg azok, akiknek ő megmentette az életét. Miáltal, mint valami tanmesében, jóért jóval fizettek. Ótata tizenöt évvel később halt meg, annak az évtizednek az elején, amelyikben majd én megszülettem.

A lányait Jugoszláviában nem tekintették németeknek, mert szlávokhoz mentek feleségül, de az egyetlen fiát, Rudolfot, akit mindenki Nanónak hívott a nővérein és a szerelmén kívül, akik Rudinak nevezték, őt sem tekintették németnek, és nem vitték lágërbe. Milyen kritériumok alapján döntöttek a jugoszláv kommunisták, amikor a háború után a németeket lágèrbe küldték, és mi kellett nekik ahhoz, hogy valaki német legyen? A mai napig nem tudom a választ erre a kérdésre. A mi Nanónk ugyanis „németebbnek” látszott az apjánál, az ő vezetéknévét viselte, soha nem horvátosította, nem is írta a horvát helyesírás szerint, a könyvtára tele volt német könyvekkel, klasszikus koncertekre járt, a barátjaival németül beszélt, a bécsi rokonaival és a szép osztrák barátnőikkel sétált a Bašaršiján, és mégis, tessék, a partizánok nem tekintették németnek. Miért? Valószínűleg azért, mert valami rendőri érzékkel megszimatozták, hogy a németység a mi családunkban Karlo ótatával ér véget, és Rudolf közömbös a származása iránt. Ennyi elég volt nekik, hogy az ember megússza a lágèrt, és ebben az értelemben a kommunista koncentrációs lágèrek nem hasonlíthatók a német és az usztasa lágèrekhez.

A fiatalabbik nagybátyámat, Dragant, meg az apámat Szarajevó felszabadítása után besorozták a partizánseregbe, és a háború végének egyik legvéresebb csataterén harcoltak, valahol Karlovac környékén. Gimnazistaként mentek a háborúba, és leszerelt partizánokként érettségiztek. A nagybátyám utána kohómérnökire, apám orvostudományira jelentkezett. Mindketten sikeres szakemberek és a társadalom megbecsült tagjai lettek. És a szívükben, a fejükben, majd a nevükben és a rendőrségi aktáikban mindketten családi stigmát hordoztak. A nagybácsi stigmája a testvérbátyja volt, aki német katonaként esett el, apám anyja pedig, a két nővérel együtt, a szarajevói usztasa ifjúsági szervezetben volt nagyon aktív, és a háború után börtönbüntetésre ítélték, a nővérei meg Argentínába emigráltak.

Mindketten beléptek a Kommunisták Szövetségébe, és mindketten hűségesek maradtak párttagságukhoz egészen Jugoszlávia széthullásáig. Akárcsak anyám, aki alig egyéves volt, amikor a bátyja odaveszett. Azért alkalomadtán neki is felelmegették, hogy a bátyja a rossz oldalon állt a háborúban. Emiatt egy kicsit bűnösnek érezte magát. Akárcsak a bátyja. Akárcsak a leendő férje, az apám, az anyja és a nagynénéi miatt.

Ez a vétek megbélyegezte az életüket, és identitásuk fontos részévé vált. Én is identitásom részének érzem, noha magát a vétket soha nem éreztem át, ahogyan dédapám, Karlo ótata németiségét vagy Franjo nagyapám szlovénységét sem. Az én esetem, ma már tudom, egy kicsit bonyolultabb, mert az identitásom nagymértékben abból áll össze, ami – nem vagyok. Talán sokkal inkább, mint abból, ami vagyok.

Amikor 1993 nyarán elhagytam Szarajevót, amelyet akkor a Mladić és Karadžić nevű bűnözők ágyúi és tankjai ostromoltak, mégpedig egy amerikai szállítórepülőgépen hagytam el, amelyik Splitbe indult humanitárius segélyért és újságíróként, hazaiakért és külföldiekért egyaránt, az járt az eszemben, hogy talán örökre távozom. A bőrömet mentettem, semmi többet. Anyám és apám, mindegyik egymagában, mert régen elváltak, a városban maradt. Eszembe jutott, hogy talán soha nem látom viszont őket. De mindegy, tizenhét hónap háború és ostrom után az életemet mentettem. Azt tettem, amit az idősebbik nagybátyám nem tehetett meg. Megszöktem a háborúból.

Tudtam, hogy Zágrábba megyek, Horvátországba. Hiába beszélnek ott a nyelvemet, hiába vagyok horvát, úgy mentem, ahogy Karlo ótata ment volna Németországba. Akkor ezt nem tudtam. A bőrömet mentve nem is gondoltam arra, hogy Horvátországban „más emberek” élnek, akik között idegen vagyok, úgy, ahogyan ótata lett volna idegen Németországban. Ő olyan német volt, akinek a németisége azokban tükröződik, akik nem németek, és csak úgy létezhet, a másokkal való napi érintkezésben, a vasárnapi ebédek furcsa nyelvi ceremóniáiban, a horvát fasisztákkal szembeni arrogáns viselkedésben, amikor azok házkutatást akartak tartani nála. Az én horvátságom boszniai, de még inkább – bőröndös horvátság volt. Bőröndösöknek azokat az embereket nevezték, akik Ferenc József császár idején telepedtek be Boszniába a Monarchia külföldi részeitől. Kultúráikból és nyelveikből egy nemzetet kívüli identitást hoztak létre, amelynek kulturális szubsztrátuma erősebb volt nemzeti hovatartozásuknál. Esetemben vagy a családom esetében ez azt jelenti, hogy boszniai horvátok vagyunk, akiknek az identitásába beleíródott a szlovénság, németiség, olaszság meg a volt Monarchia néhány más nemzetisége. Ha nem lett volna az Osztrák–Magyar Monarchia, soha meg sem születtem volna, mert a szüleim sem születtek volna meg, mert az ő szüleik sem születtek volna meg, mert az ő szüleik sohasem találkoztak volna... A megszületésem ebben az értelemben politikai projekt.

Megérkezve Horvátországba, a „más emberek” országába, megértettem, hogy az egész életemet leélhetem itt, boldog is lehetek, de soha nem leszek egy közülük. Ha azt mondom, „mi”, ez a legtöbbször hazug „mi” lesz, olyan „mi”, amit egy kicsit szégyell az ember. Ezért helyette gyakrabban fogom azt mondani: én és ők. Magamról főként olyasmit fogok mondani, amit az emberek nem szeretnek hallani, vagy amit ők maguk soha nem mondanának, nehogy különbözzenek a környezetüktől. Mindegy, hogy pozitív vagy negatív értelmű különbségről van-e szó, mihelyt létezik a különbség, mihelyt az ember bármilyen módon elkülönül a sokaságtól, visszatetszést kelt.

Akkoriban, amikor odaérkeztem, Horvátország etnikailag homogén ország volt, kilencven százalék horvátal és katolikussal, és a többség kirívóan ellenségesen viszonyult mindenkihez, aki valamilyen kisebbséghez tartozott. Ez az ellenségesség volt az állami ideológia alapja, de meghatározta az a körülmény is, hogy az országban háború folyt, és területének egyharmada megszállás alatt állt. A megszálló szerepét a volt Jugoszláv Néphadsereg, a belső áruló szerepét pedig a szerb kisebbség játszotta. De ellenségnek tekintették a maroknyi horvátországi moszlimot is, mert akkoriban, 1993 őszén a horvát kormány megtámadta Bosznia-Hercegovina moszlim területeit. A nemzeti kódon túl ellenségnek számítottak a társadalmon belül az ateisták is, akik az állampolgárokat a kommunista uralom negyven esztendejére emlékeztették, meg valószínűleg a saját képmutatásukra az Istenbe vetett hitet illetően. Amíg az volt a kívánatos társadalmi norma, tömegesen megtagadták, most pedig, amikor változtak az idők, ugyanolyan tömegesen tódultak a templomokba.

Amellett az emberek élvezték is ezt a gyűlölködést és ellenségeskedést. Ám ebben sincs semmi új: egyetlen érzés sem annyira mindent átfogó és betöltő, mint a gyűlölet, és semmi a gyűlöleten kívül nem képes magánjellegeből nyilvános és társadalmi emócióvá válni. A kilencvenes években, Franjo Tudman elnöksége idején Horvátország valóban a gyűlölet országa volt. Ez a gyűlölet elsősorban nem kifelé, hanem befelé irányult, saját társadalma, majd saját kultúrája, történelme, identitása, nyelve egyes részei ellen... Horvátországban a szavakat is gyűlölték, ha azok nem hangzottak eléggé horvátnak. A hangzás pedig gyakran csalt, vagy hiányoztak a gyűlölhető tárgyak, tehát élvezettel kezdtek gyűlölni olyasmit is, aminek semmi köze nem volt a kisebbségekhez vagy más identitásokhoz.

Az ember egy sor indokot találhat arra, hogy ilyen időkben a többséghez csatlakozzon. Különösen, ha egy bekerített városból érkezett, ha itt senkije sincs, nincs biztosítva a megélhetése, albérlő, intellektuális proletár... Végül is Szarajevót ahhoz a nemzethez tartozók tartották ostrom alatt, amelyet akkor Horvátországban a legszenvedélyesebben gyűlöttek. Mi szólhatott volna az ellen, hogy az ember rászánja magát erre a gyűlöletre, hogy szocializálódjon, hogy elfogadott tagja legyen a társadalmi közösségnek, és, ahogy kell, az üldözöttség állapotát a társadalmi beilleszkedtség állapotára cserélje? Ha eltekintünk a morális normáktól, amelyek ellene szólnak, márpedig ezek a normák mindig kérdések, ha a társadalommal szemben álló egyén hivatkozik rájuk, ha elfelejtjük azt is, hogy a gyűlölet szintén igényel némi intellektuális és lelki erőfeszítést – ami egyeseknek ugyancsak nehezebbre esik –, akkor valóban nehéz okot találni arra, hogy valaki, aki 1993-ban érkezik Szarajevóból, szembeszálljon az őt befogadó város és ország uralkodó lelkiállapotával. Nem vagyok annyira hiú, hogy mindenáron különbözni kelljen. És tudom, hogy az ilyen különbözőséből nem származnak különösen kedvező életkörülmények.

Az ok tehát, amiért minden „mi”-t „én”-re cseréltem, amiért kivétel akartam maradni a gyűlölet hosszú évadában, habár ez valóban semmiféle, még morális élvezetet sem jelentett, az identitásom szerkezetéből adódott, amelyet így vagy úgy az is alakított, ami nem voltam vagy amihez nem tartoztam. A dédapám, Szarajevóban letelepült bánásági svábként, horvátul beszélt, a boszniai moszlimok beszédére jellemző sok török jövevényszóval. A szerb szomszédait nem azért vagy elsősorban nem azért bűjtatta az usztasák elől, mert jó és áldozatkész ember volt, hanem mert világának fontos részét alkották, hiszen miféle sváb lehetett volna ő, ha amazok nem szerbek? Valószínűleg nem is tudta, mit jelent németnek lenni ott, ahol nincsenek szerbek (horvátok, bosnyákok, moszlimok, zsidók...). Az ő nézőpontjából, és aztán az enyémből is, egy többnemzetiségű közösségben minden gyűlölet öngyűlölet. Emiatt az én horvát-ságom lényegileg különbözött azoknak a horvátságától, akik közé Zágrábba megérkezve kerültem. Akár még a barátaim és a hozzám hasonlóan gondolkodók horvátságától is. Mert amíg ők a gyűlöletet intellektuális és morális okokból elleneztek, vagy egyszerűen a jó neveltetésük miatt, én azért elleneztem, mert engem fenyegetett. Hiába vagyok horvát, fenyegette a bennem lévő szerbet és bosnyákot (moszlimot).

A fiatalabbik nagybátyám, Dragan, akiből később híres kohász lett, és a boszniai nehézipar képviselője a Szovjetunióban, Kakanjban született, egy másik kisvárosban, ahol Franjo nagyapám ugyancsak állomásfőnök volt. Kakanjt többségében moszlimok lakták, és amikor Dragan elkezdte az iskolát, ő volt az egyetlen keresztény az osztályban. A harmincas években a hitoktatás a Jugoszláv Királyság minden iskolájában kö-

telező volt, így az én nagybátyámnak is istenhitet kellett tanulnia, merőben szokatlan körülmények között. Az első tanórán a többi gyerek mind elment a legközelebbi dzsámiba, az iszlám hitoktatóhoz, Dragan meg egyedül maradt az osztályban, mert nem volt katolikus hitoktató, a plébános meg, aki jobb híján helyettesíthette volna, nem tudta, hogy az iskolában egy megkeresztelt báránka várja. Így egymagában, a négy fehér fal között, az iskolatábla és Aleksandar Karadorđević király fényképe alatt az én bácsikám azt a halálos és zavarbaejtő magányt élte át, amitől a felnőtt emberek is menekülnek, és azokból a városokból és országokból, ahol kisebbségben vannak, olyan városokba és országokba települnek át, ahol többségben lesznek.

Ám ahelyett, hogy elköltözött volna a családjával együtt, vagy beleegyezett volna abba, hogy a fiának a városi plébános tanítsa az istenhitet, miközben az összes osztálytársát a városi hodzsa oktatja a hitre, Dragan apja és az én nagyapám, Franjo azt mondta a tanítónak, nem akarja, hogy a fiát elválasszák a többi gyerektől, hanem csak járjon szépen a többiekkel együtt az iszlám hitoktatásra. Szokatlan szülői kívánság volt ez, de nem törvénybe ütköző, és kifogást sem emelt ellene senki.

Így aztán Dragan kijárta mind a négy évet a mektebben, az iszlám hitoktatásban, és habár katolikusnak keresztelték, kiskorától, első kézből ismerte a moszlim ima szabályait. Ettől semmivel sem lett kevésbé az, aki nemzeti és felekezeti hovatartozása szerint volt, ám mégiscsak megkülönböztette az ugyanahhoz a nemzethez és felekezethez tartozó emberek többségétől. Nem az a fontos, hogy kijárta a mektebet, hanem hogy olyan családban nevelkedett, amelyik kész volt a mektebbe adni, mert azt tartotta fontosnak, hogy ne maradjon egyedül négy fal között, hogy ne érje veszteség azért, mert abban az iskolában és abban a városban más gyerekek számít.

De nem a többnemzetiségű társadalom különbsége ez a nemzetileg homogénabb társadalmakkal szemben. A különbséget a másságokhoz való hozzáállás teszi. Élvezhetjük a gyűlöletet, és ráépíthetjük identitásunkat, de élhetünk e nélkül az élvezet nélkül is. Ha nem gyűlölünk, akkor kellőképpen tükröződünk a másikban, és a másik kellőképpen identitásunk részévé válik. Karlo ótata tudta ezt, amikor nem akart Németországba menni, mert ott más németek éltek. Hogyan kommunikált volna velük, hogyan értette volna meg magát, mi lett volna egy ilyen német élete Németországban, ha nem ellenszegülés és konfliktus?

A bánási sváb dédapámról és a családjáról, a nagybátyámról, aki ellenséges katonaként esett el a háborúban, nagyapámról és nagyanyámról, akik a fiukat elküldték abba a háborúba, és más fő- és mellékszereplőkről, akiknek a sorsán felnevelkedtem, írtam regényeimben és elbeszéléseimben. A valóságot fikcióval kevertem, kitalált élethelyzetekbe helyeztem őket, új életre keltettem őket, vagy meghosszabbítottam az életüket. Sorsukat többször, különféle formában és különböző műfajokban elmeséltem. Ezt a történetet is, amit most írok, és amelyikben sajnos sem kitalálás, sem hozzátoldás nem lehet, jó néhányszor elmeséltem már. Képtelen vagyok elszakadni tőle, hagyni, hogy a bácsikám, akinek a sírja réges-rég eltűnt a gazban egy falusi temetőben, valahol Szlavóniában, Hitler millió katonájával együtt nyugodjon. Ő az identitásom része, nemzedékről nemzedékre szálló lelkipurdalás, és része annak is, amit saját nemzeti hovatartozásomhoz hozzáadok. Ugyanis azon túl, hogy valamilyen személy vagyok, hová vátnak is valamilyen vagyok. A kollektív identitást, akár nemzeti, akár felekezeti, gyakran nem fedi teljesen a nominális meghatározás, a megnevezés. Katolikusok is le-

hetünk gyakran a katolikus általánosan elfogadott fogalmával és identitásával ellentétes értelemben.

Azt hittem, hogy Franjo Tuđman halála után és a horvát nacionalista oligarchia összeomlása után idővel elhalványul a különbség köztünk, és rossz híremet a nemzeti elitben egyszerűen eltemeti a múlt, eloszlik, mint ahogyan a háború végével minden más gyűlölet oszlani kezdett. Végére is ez volt az a korszak, amikor Horvátország kezdte anyai keblére ölelni a kilencvenes évek disszidenseit, nemzeti kitüntetésekben és példás hazafias magatartásuk elismerésében részesítette őket. A nacionalista pátosz a kollektív európaiság pátoszává alakult át, ami talán egy kicsit idegesítő, de legalább könnyebb együtt élni vele. A horvát lobogó mellett most az Európai Unióé is ott lobog a zászlórudakon, noha Horvátország nem tagja az Uniónak. Talán ebben is van némi koloniális szervilizmus, szétfolyó és skizofrén identitás, de talán csak arról van szó, hogy minden közintézmény előtt három zászlórúd van, és hülye dolog lenne, ha csak az egyikben volna zászló. A zászlórudakat ugyanis még akkoriban állították föl, amikor a középsőre a jugoszláv lobogót húzták, és mellé kétoldalt a horvátot meg a párt zászlaját. Ma a horvát mellett az európai látható, a harmadik meg többnyire valami kigyalalt zászló, a városé vagy a megyéé...

De életünket nem a zászlók határozzák meg. Ami tegnapig a nacionalizmus lobogója volt, az ma a szabadság zászlaja lehet. És megfordítva. Vegyük például, milyen gyökeresen megváltoztatta az amerikai lobogó jelentését Bush elnökségének öt-hat esztendeje. Az idősebbik nagybátyám ezt írta egy levelezőlapon a nagynénémnek: „Vasárnap van, szabadnap, üres a táborhely, lobog a német zászló. Mi eladtuk a miénket.” Bár nem teljesen világos, ez az egyetlen politikai megnyilatkozása. Az életben maradt családtagok a háború után vigaszt találhattak ezekben a szavakban, de alapjában nem jelentenek sokat. Mi éppen azok vagyunk, akik nem is tudják, melyik a zászlajuk. Akik tudták, azok azt is tudták, hogy a zászlók alatt a legédesebb a gyűlölet. Mi egyébert lobogtatnák annyit a futballmeccseken és olimpiákon? A mi zászlóink inkább verten ereszkednek alá, mintsem hogy a győzteseket ünnepeleik. Mindenki tudja, hogy ez így van. A legismertebb szurkolódal így hangzik: „Hadd szenvedjen, akit zavar, Horvátország győzni akar.” Miért szenvedne valaki attól, hogy Horvátország győz? Aki ezt a kérdést felteszi, az vélhetően nem horvát a velejéig.

Egy évvel a nacionalista kormány bukása után, a szociáldemokrata Ivica Račan vezette koalíciós kormány idején, akinek európaiságát egész Európa, de bizony még Horvátország közvetlen szomszédsága is lelkesen fogadta, egy isztriai filmfesztiválon vettem részt. Egy dombtetőn épült, fallal körülvett városkában tartották, amelyet hajdan szinte kizárólag olaszok laktak, akiket, miután Isztria Jugoszláviának jutott, a kommunisták választás elé állítottak – vagy olaszok lesznek, vagy Jugoszláviában maradnak –, mire batyuval a kézben útnak eredtek, évekig menekülttáborokban éltek Olaszországban, és örökre az isztriai házaik nélkül maradtak, ez a fesztivál tehát, egy ilyen városkában, nem csupán kulturális, hanem társadalmi-politikai esemény is volt az új, antinacionalista Horvátországban. Természetes, hogy az új kulturális miniszter is megjelent, akit hívei és támogatói „horvát Malraux”-ként emlegettek, és ő készséggel elfogadta, lévén hogy Horvátországban és általában a volt Jugoszláviában és a Balkánon bevett és kedvelt szokás a bajnokokat és kiválóságokat külföldi nagyságokhoz hasonlítani – hogy Franz Beckenbauerhoz, Hailé Szelasszié császárhoz vagy Shakespeare-hez, az már valójában egyre megy. Egyébiránt ez a miniszter, ez a horvát Malraux ko-

rábban lexikonkiadással foglalkozott, vagyis többnyire a napot lopta, vagy intellektuális eszmecsereket folytatott valamelyik kocsmában, miután átnézte azt a két-három szócikket, ami aznap a szerkesztői asztalára került. Nekem nem tetszett, ahogy a minisztériumot vezette, és ezért enyhén, sokkal enyhébben, mint ahogy Tudman nacionalistáival tettem, megbíráltam egy újságcikkben.

És eszembe sem jutott ez az újságcikk, amikor aznap délután odaléptem a kávéházi asztalhoz, amelynél, egy hatalmas szláv fatörzs árnyékában, rendezők, producerek és mindenhez értő értelmiségiek ültek, az élükön Malraux miniszterrel. Ismertem őket, naná a minisztert is, és arra menet, mint más napokon is, épp csak köszönni akartam nekik.

– Mars, te bosnyák szemét, mars vissza oda, ahonnan jöttél, mielőtt mi küldünk! – ordította Malraux.

Nem haragudtam túlságosan, az előző éjszaka nyilván megfeszített munkával telt, és a miniszter még délután is másnapos lehetett. De azért megálltam, és jól megnéztem magamnak a híres rendezőt, aki Tudman idejében feketelistán volt, és a filmjeit nem merte játszani a televízió. Kemény ellenzéki volt, majdnem annyira, mint Kundera, ha nem keményebb. Lesütötte a szemét, és hallgatott. Vigyáznia kellett a miniszter másnaposságával, mert megint filmet szeretett volna forgatni, ami Horvátországban állami pénz nélkül nem megy. Lesütötte a szemét a producer is, egy ígéretes ifjú, minden nacionalizmus ellensége és a nemzetek közötti szeretet apologétája, majd egymás után lesütötték a szemüket a többiek is, a Tudman-korszak válogatott ellenzéke, míg megsokallva az álldogálást, meg nem fordultam, és a horvát Malraux kurjantásaitól kísérvé le nem mentem arról az isztriai dombról.

Úgy mentem le, és úgy megyek tovább, mint egy szerencsés ember, hiszen engem, Karlo ótatával ellentétben, nem fog közre két katona, és nem bökdösi puskával egy harmadik a vesémet. Ez tehát az a fontos árnyalata az identitásunknak, ami miatt ott élünk, ahol élünk, bár a többséghez nem tartozunk. A szerencse tart minket ezen a helyen, és az életünk, ebben valóban hiszek, gyakran a szerencsén múlik. Megbékélve azal, amik vagyunk, és magunkban hordozva annak értelmét is, amik nem vagyunk, olyan identitásokat képviselünk, amelyek nem határozhatók meg egyetlen szóval, útlevéllal, személyi igazolvánnyal, kapubelépővel... A tömeg címerről, zászlóról és névről tudja, hogy micsoda, aztán skandálni kezdi, nekünk pedig más, homályos magyarázatok maradnak, regények, filmek, kitalált és igaz történetek, a készítés, hogy meglátogassunk egy falut a romániai Bánságban, ahol nincsenek többé németek, de a horizont ugyanolyan, mint amikor Karlo ótata kisfiú volt, nekünk az üres kisvárosok maradnak Bulgáriában, Ukrajnában, Lengyelországban, ahol azok éltek, akik füstté váltak, nekünk a homályos emlékek maradnak, az érzés, hogy ma ezek, holnap amazok vagyunk, hogy a himnuszok és államhatárok folyton elkerülnek minket, marad nekünk a vezeklés, a hosszú és fájdalmas lelkifurdalás, mert a vérünk ellenségként élt és halt meg, és mi magunk is egy kicsit ellenség vagyunk, marad a hit abban, amit a nyelvünk alatt rejtegetünk, az igazság, hogy otthonunk nincs többé, és talán nem is volt soha, mert minden talpalatnyi föld idegen számunkra.